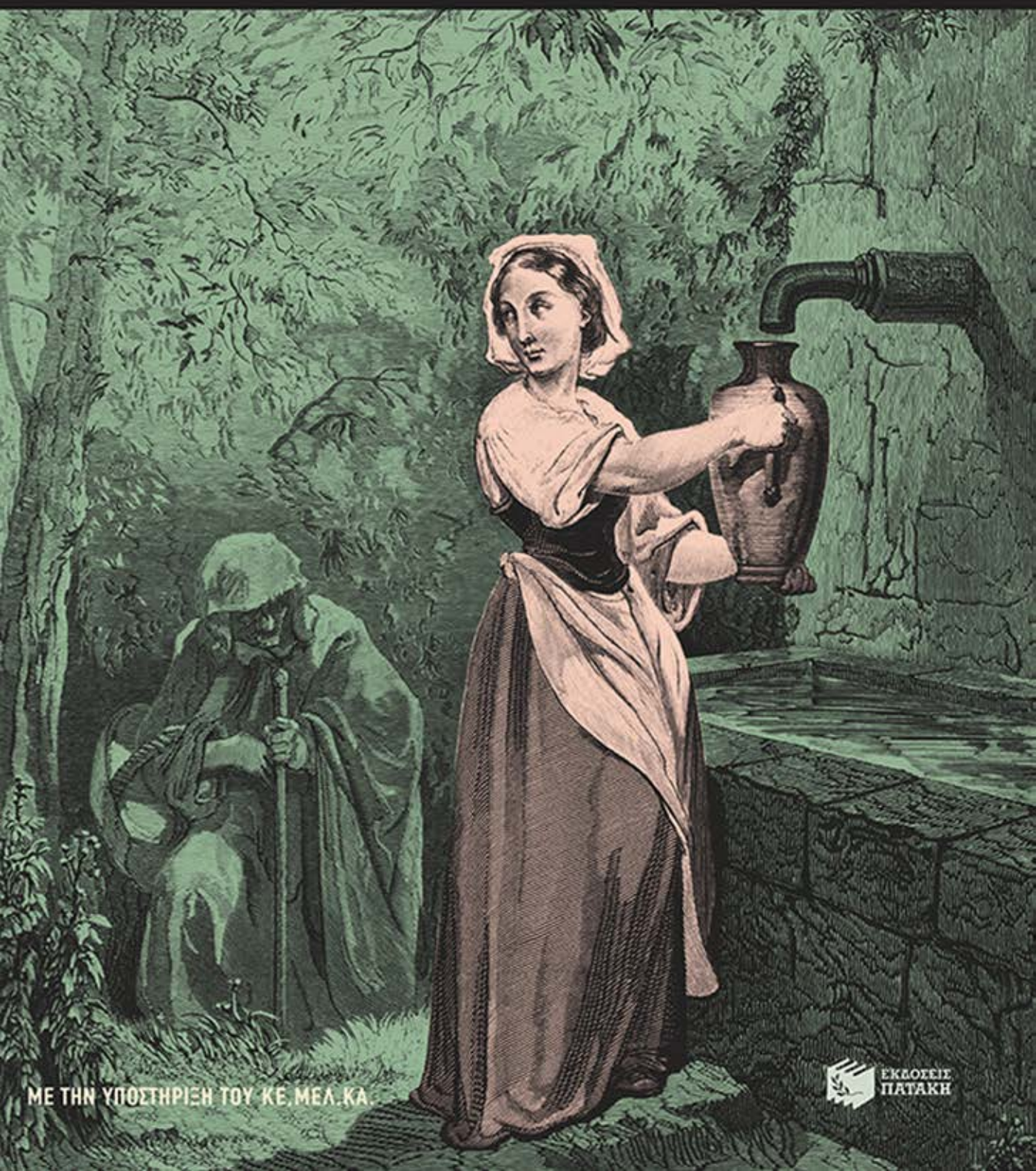

ΜΑΧ ΛΥΤΗΙ

Το λαϊκό παραμύθι ως ποίηση

Αισθητική και ανθρωπολογία

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ Εμμανουέλα Κατρινάκη

ΜΕ ΤΗΝ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ ΤΟΥ ΚΕ.ΜΕΛ.ΚΑ.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

MAX LÜTHI

ΤΟ ΛΑΪΚΟ ΠΑΡΑΜΥΘΙ
ΩΣ ΠΟΙΗΣΗ

Αισθητική και ανθρωπολογία

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Εμμανουέλα Κατρινάκη

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Το βιβλίο εκδίδεται με την υποστήριξη του Κέντρου Μελετών Καπλάνογλου (ΚΕ.ΜΕΛ.ΚΑ.).

Εκδόσεις Πατάκη – Θεωρητικές επιστήμες

Σειρά: «Λαογραφία: Κλασικές διεθνείς μελέτες»

Διεύθυνση σειράς: Μιχάλης Γ. Μερακλής & Μαριάνθη Καπλάνογλου

Max Lüthi, *Το λαϊκό παραμύθι ως ποίηση: Αισθητική και ανθρωπολογία*

Τίτλος πρωτοτύπου: *Das Volksmärchen als Dichtung: Ästhetik und Anthropologie*

Μετάφραση: Εμμανουέλα Κατρινάκη

Διορθώσεις: Αντωνία Γουναροπούλου

Σελιδοποίηση: ΦΑΣΜΑ ΑΦΟΙ Καπένη Κ. & Α. Ο.Ε.

Φιλμ, μοντάζ: Μαρία Ποινιού-Ρένεση

Copyright© Eugen Diederichs Verlag, 1975

Copyright© για την ελληνική γλώσσα, Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε.

(Εκδόσεις Πατάκη), 2011

Πρώτη έκδοση στη γερμανική γλώσσα από τις εκδόσεις

E. Diederichs, 1975

Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη,

Αθήνα, Φεβρουάριος 2018

Κ.Ε.Τ. 7681 Κ.Ε.Π. 103/18 ISBN 978-960-16-5122-4

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΛΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600, ΦΑΞ: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 57009 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,

ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, 2310.75.51.75, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	11
--------------------	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ομορφιά και η κατάπληξη που προκαλεί	17
Φιγούρες	18
Αντικείμενα και φύση	40
Τρόπος παρουσίασης	51
Μουσική	60
Τα αντίθετα της ομορφιάς	67
Το ωραίο ως <i>movens</i> και ως <i>absolutum</i>	77

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ύφος και σύνθεση	87
Γραμμικότητα και απομόνωση	87
Φορμουλαϊκά στοιχεία	94
Δομή	111
Τελειότητα και ατέλεια	118
Σταθερότητα και δυναμική	139

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Τεχνικά μέσα και καλλιτεχνικό αποτέλεσμα	152
Επανάληψη και παραλλαγή	152
Αντιθέσεις, δίπολα και άκρα	182
Καλλιτεχνική οικονομία και καλλιτεχνική σπατάλη	206

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Το παιχνίδι των μοτίβων και των θεμάτων	219
Μοτίβα και στοιχεία.	219
Θέματα, συγκυρίες, στάσεις	237

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η εικόνα του ανθρώπου.	254
Ο παραμυθιακός ήρωας	257
Δευτερεύουσες φιγούρες και σκηνικά αντικείμενα . . .	273
Προβληματική	283
Σημειώσεις	315
Ευρετήριο	359

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο υπότιτλος αυτού του βιβλίου διευκρινίζει σε ποιες κατευθύνσεις θα γίνει η πραγμάτευση του θέματος που ορίζεται στον τίτλο. Η αισθητική, σπουδή του ωραίου με τη στενή έννοια και, με την ευρύτερη, μελέτη των καλλιτεχνικών εκφραστικών μέσων και της επίδρασης που ασκεί η τέχνη, διερευνά την καλλιτεχνική μορφή του λαϊκού παραμυθιού. Η ανθρωπολογία, σπουδή της ανθρώπινης φύσης, θέτει το ερώτημα αν το παραμύθι προβάλλει μια ιδιαίτερη εικόνα του ανθρώπου και του κόσμου του.

Όποιος μιλά για λογοτεχνικά ή καλλιτεχνικά χαρακτηριστικά του παραμυθιού –για το ύφος και τη δομή του– και ταυτόχρονα για την εικόνα του ανθρώπου που αυτό προβάλλει, ασφαλώς έχει παρατηρήσει πως ο τρόπος με τον οποίο οι διάφοροι αφηγητές δομούν τις ιστορίες τους παρουσιάζει κάποια ομοιομορφία και πως οι αφηγήσεις που διαδίδονται προφορικά μοιάζουν μεταξύ τους. Μοιάζουν ως προς τον τρόπο της αφήγησης. Αλλά μοιάζουν επίσης και στο ξεδίπλωμα των συμβάντων που αφηγούνται. Υπάρχει η εντύπωση πως το κάθε ξεχωριστό παραμύθι δε σκιαγραφεί τη δική του, διαφορετική κάθε φορά εικόνα του ανθρώπου, αλλά πως το είδος παραμύθι, ως τέτοιο, προβάλλει στους ακροατές του μία, γενική εικόνα του ανθρώπου, την ίδια σε όλες του τις αναρίθμητες διηγήσεις.

Όποιος ενδιαφέρεται για το λαϊκό παραμύθι ως ποίηση, δηλαδή ως λογοτεχνικό έργο τέχνης, εν πρώτοις δε ρωτά αν αντικατοπτρίζονται σε αυτό πραγματικές κοινωνικές ή ψυχικές διεργασίες, αν το περιεχόμενό του είναι επαναστατικό ή συντηρητικό. Δε ρωτά ποιο ρόλο έπαιξαν αυτές οι αφηγήσεις στην κοινωνία και στις διάφορες κοινωνικές ομάδες, ποιος είναι ο σημερινός τους ρόλος στην οικογένεια, στον παιδικό σταθμό ή στο σχολείο, στο ραδιόφωνο ή στα βιβλία όσον αφορά τους ενήλικες ή τα παιδιά. Το ενδιαφέρον του συγγραφέα και των αναγνωστών αυτού του βιβλίου είναι στραμμένο καταρχήν στις αφηγήσεις καθαυτές και μόνο, όχι στο πολιτισμικό ή οικονομικό τους υπόβαθρο ούτε στις ιστορικές συνθήκες στις οποίες γεννήθηκαν ούτε στην επικοινωνιακή διαδικασία, στην περφόρμανς, ούτε στα ενδο-αφηγηματικά και τα εξωαφηγηματικά συμφραζόμενα παρά στα ίδια τα λαϊκά παραμύθια – ιστορίες που μας σαγηνεύουν εδώ και αιώνες ή και χιλιετίες. Τα παραμύθια λέγονταν ξανά και ξανά, όχι επειδή ήταν τόσο εύκολο να τα αφηγηθεί κανείς, αλλά επειδή άρεσαν. Μια αισθητική του παραμυθιού προτίθεται να καταδείξει κάποιους από τους λόγους για τους οποίους αυτές οι διηγήσεις άρεσαν και αρέσουν ακόμα. Η λογοτεχνία, ωστόσο, είναι κάτι περισσότερο από μια τέρπουσα τέχνη. Δημιουργεί εικόνες και υποβάλλει έναν ιδιαίτερο τρόπο θέασης του κόσμου και της ύπαρξης. Το βιβλίο αυτό πραγματεύεται, εκτός από τα καλλιτεχνικά χαρακτηριστικά των λαϊκών παραμυθιών, και την εικόνα του ανθρώπου που προβάλλουν.

Ο όρος «λαϊκό παραμύθι» αναφέρεται μόνο στις αφηγήσεις που διαδίδονταν από στόμα σε στόμα για μεγάλο χρονικό διάστημα. Όταν υπάρχουν πολλές και διαφορετικές εκδοχές μιας ιστορίας μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι αυτή έχει διαδοθεί προφορικά και ότι, ως εκ τούτου, έχει υποστεί αλλαγές. Η μελέτη των διαφορετικών παραλ-

λαγών είναι ένα πεδίο συναρπαστικό. Βλέπουμε να πραγματώνονται οι πιο διαφορετικές δυνατότητες της ανάπτυξης ενός αφηγηματικού πυρήνα, παρακολουθούμε την «περιπέτεια της διήγησης»: το ψηλάφισμα ιδεωδών και εναλλακτικών μορφών, την ανάπτυξη κρυμμένων αφηγηματικών, εν σπέρματι, δυνατοτήτων, την ανακάλυψη νέων αφηγηματικών σκοπών. Ορισμένα από αυτά τα φαινόμενα περιγράφονται με όρους όπως *σκοπούμενη μορφή (Zielform)*, *τελεολογία και αυτοποίηση*.

Η ευρηματικότητα και η περιγραφική επιδεξιότητα ενός αφηγητή συνυπάρχουν με τη στείρα, αποτυχημένη εκφραστικά αφήγηση κάποιου άλλου. Τα «λαϊκά παραμύθια», που για αιώνες απευθύνονταν σε ενήλικο κοινό, δε δημιουργήθηκαν από τον «λαό» – οι επιρροές από τη γραπτή λογοτεχνία είναι εμφανείς. Όμως σωστά ονομάζονται έτσι, καθώς ερασιτέχνες αφηγητές τα τροποποίησαν και ενίοτε τα έφθειραν, άλλες φορές όμως τα αφηγήθηκαν σωστά, τα ολοκλήρωσαν και τα ανέπτυξαν – οι ερασιτέχνες για τους ερασιτέχνες. Ο κύκλος των ακροατών επέδρασε κι αυτός στη διατήρηση και στη διαμόρφωση τούτων των διηγήσεων, καθώς οι αφηγητές λάμβαναν υπόψη τις ανάγκες και τις επιθυμίες, το τι άρεσε και τι δεν άρεσε στο κοινό τους. Ο Πιοτρ Μπαγκατιριόφ και ο Ρόμαν Γιάκομπσον μίλησαν σωστά για την επιτακτική «προληπτική λογοκρισία της κοινότητας» στη διάσημη πραγματεία τους του 1929.¹ Τα λαϊκά παραμύθια ζούσαν και εν μέρει ζουν ακόμη ανάμεσα στον λαό, στην οικία, ανάμεσα στους πολλούς. Παλαιότερα ανάμεσα στους ενήλικες, σήμερα με τα παιδιά, που κι αυτά ασκούν ένα είδος προληπτικής λογοκρισίας την οποία ο ενήλικας που αφηγείται λαμβάνει υπόψη – πρέπει να λαμβάνει υπόψη.

Στο επίκεντρο αυτού του βιβλίου βρίσκεται το «κατεξοχήν παραμύθι», το μαγικό παραμύθι των ευρωπαϊκών, κυ-

ρίως, λαών. Ωστόσο συζητούνται και ανατολικές διηγήσεις καθώς και άλλα είδη του λαϊκού παραμυθιού – ευτράπελα παραμύθια, παραμύθια νουβέλες (διηγηματικά), θρησκευτικά παραμύθια. Για μας είναι σημαντική η συνεχής επαφή με τα κείμενα. Λαμβάνουμε υπόψη προπάντων τις διηγήσεις που έχουν καταγραφεί πιστά, διότι αυτές μας δείχνουν καθαρότερα τα χαρακτηριστικά στοιχεία της ιστορίας όπως διαμορφώθηκαν στην προφορική παράδοση, καθώς και τα παραμύθια των Γκριμ, επειδή είναι τα πιο γνωστά και αρκεί μια απλή αναφορά σε αυτά. Παρότι οι αδερφοί Γκριμ επέτρεψαν στον εαυτό τους να συνδυάσουν διαφορετικές παραλλαγές και να τις εξωραΐσουν, συνολικά μας δίνουν μια καλή εικόνα των παραμυθιακών τύπων. Και αν εξετάζουμε πρώτα τον ρόλο του ωραίου στο παραμύθι, το κάνουμε επειδή η ομορφιά, με τη στενή έννοια, ήταν πάντοτε το αντικείμενο της αισθητικής και επειδή βάζει τη σφραγίδα της στα μαγικά παραμύθια περισσότερο από ό,τι στα άλλα είδη της λαϊκής λογοτεχνίας. Θα ξεκινήσουμε εξετάζοντας –πολύ πιο λεπτομερώς από ό,τι θα το κάνουμε στα επόμενα κεφάλαια– ένα παράδειγμα, μια ιστορία από τον γαλλόφωνο Καναδά που έχει καταγραφεί πιστά. Χρησιμοποιώντας αυτή την ιστορία θα δείξουμε όλα τα γενικά χαρακτηριστικά του παραμυθιού.

Σχετικά με το ύφος του ευρωπαϊκού παραμυθιού έχω κάνει διεξοδικά λόγο σε προηγούμενες δημοσιεύσεις.² Εδώ θα αναφερθώ μόνο εν συντομία στα βασικά υφολογικά χαρακτηριστικά καθώς και στη βασική δομή³ του παραμυθιού, όπως αναλύθηκε από τον Βλάντιμιρ Προπ. Στο επίκεντρο της μελέτης μας βρίσκονται άλλα σημαντικά και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία επισημαίνονται στα περιεχόμενα και στο επίμετρο. Τα στοιχεία που γίνονται άμεσα αντιληπτά από τον αναγνώστη του παραμυθιού, όπως είναι ο ρυθμός, το παιχνίδι των ήχων ή ακόμα το χιούμορ και το

αστείο, θίγονται μόνο περιστασιακά. Η προσοχή μας στρέφεται στα στοιχεία που δεν αντιλαμβάνεται κανείς με την πρώτη ματιά, όπως η καλλιτεχνική οικονομία, το πώς δρουν τα πρόσωπα ως σκηνοθέτες και διαχειριστές της πλοκής ή ως αποτυχημένοι μιμητές, οι ιδιαίτερες μορφές ειρωνείας που δε βρίσκονται στην επιφάνεια αλλά στη βαθύτερη δομή της αφήγησης, η σχέση ανάμεσα στη γραμμική εξέλιξη της ιστορίας και στα στοιχεία που καθ' υπόταξη ενσωματώνονται σε αυτήν, όπως είναι η διείσδυση ρεαλιστικών στοιχείων μέσα στο μη πραγματικό ή της ατέλειας μέσα στην τελειότητα, των δίπολων μέσα στην τριαδικότητα. Η προσοχή μας είναι κυρίως στραμμένη, είτε ρητά είτε άρητα, στην αισθητική και στην ανθρωπολογική πλευρά, στην καλλιτεχνική δύναμη και στο ανθρωπολογικό μήνυμα. Ορισμένα τεχνικά αφηγηματικά μέσα λειτουργούν καλλιτεχνικά από μόνα τους και ταυτόχρονα συντελούν στη δημιουργία μιας ιδιαίτερης εικόνας του ανθρώπου.

Οι σημειώσεις έχουν τοποθετηθεί στο τέλος του βιβλίου, καθώς περιλαμβάνουν κατά κανόνα μόνο πηγές και βιβλιογραφικές αναφορές, ώστε να μην παρεμποδίζουν τη ροή της ανάγνωσης. Όταν κάποια σημείωση προσθέτει σημαντικές πληροφορίες, αυτό δηλώνεται με έναν αστερίσκο στο κυρίως κείμενο.

Οι επεξηγηματικές σημειώσεις περιορίζονται στα απαραίτητα σημαντικά, κυρίως σε επεξηγήσεις της ορολογίας και των συντομογραφιών.

Η επιλογή των λέξεων-κλειδιών του ευρετηρίου έγινε με βάση το βάρος που έχουν διάφοροι όροι και φαινόμενα μέσα στο βιβλίο. Σε γενικές γραμμές, οι όροι που επανέρχονται συχνά, όπως μαγεία, μαγικό παραμύθι, παραμυθιακός ήρωας/ηρωίδα, μάγισσα, μοτίβο, ύφος κ.ά. δεν αναφέρονται. Λόγω του περιορισμένου χώρου δεν περιλάβαμε

κατάλογο όλων των παραμυθιών και των παραμυθιακών τύπων που χρησιμοποιούνται ως παραδείγματα στο βιβλίο. Έτσι, οι βασικές γραμμές του βιβλίου διαφαίνονται όσο καθαρότερα και πιο ευσύνοπτα γίνεται. Οι σημαντικότερες λέξεις-κλειδιά αποδίδονται με πλάγιους χαρακτήρες. Κατ' αυτό τον τρόπο το ευρετήριο, τα περιεχόμενα και οι επεξηγηματικές σημειώσεις αναδεικνύουν με σαφήνεια τα θέματα που πραγματεύεται αυτό το βιβλίο και τις προτεραιότητές του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ομορφιά και η κατάπληξη που προκαλεί

Μια μελέτη πάνω σε δέκα, τυχαία επιλεγμένες, γαλλικές παραλλαγές του παραμυθιού της Σταχτοπούτας έδειξε ότι οι λέξεις «όμορφος», «όμορφη» («beau», «belle») υπήρχαν σε όλες, ενώ η λέξη «καλός» («bon») μόνο σε δύο.⁴ Ορισμένοι διάσημοι τίτλοι γαλλικών παραμυθιών θα μας έκαναν να σκεφτούμε πως η αγάπη για την καλαισθησία είναι ίσως γαλλικό χαρακτηριστικό: *Η Ωραία Κοιμωμένη του δάσους* (*La belle au bois dormant: Dornröschen*), *Η Πεντάμορφη και το τέρας* (*La belle et la bête: Tierbräutigam*). Αν όμως κάποιος καταπιαστεί με τα ιταλικά λαϊκά παραμύθια, γρήγορα θα πέσει πάνω στην έκφραση «una bella ragazza», «μια ωραία κοπέλα». Κι αν έχει αποδοθεί στους αρχαίους Έλληνες μια ιδιαίτερη ικανότητα θεώρησης του ωραίου, αυτήν μπορεί κανείς να την ξαναβρεί στα ελληνικά λαϊκά παραμύθια του 19ου και του 20ού αιώνα. Μπορεί οι Γάλλοι και οι Έλληνες να έχουν κάποιο ιδιαίτερο χάρισμα στο να βλέπουν και να εξαίρουν την ομορφιά. Όμως η κλίση προς το ωραίο, η αισθητική ματιά και η απόδοση αξίας στο αισθητικά ωραίο χαρακτηρίζουν γενικά το λαϊκό παραμύθι. Ως εκ τούτου, και ειδικά την εποχή αυτή, όπου η τέχνη έχει πλέον διαχωριστεί από το ωραίο, δικαιολογούμεστε να ξεκινήσουμε το βιβλίο αυτό με την έρευνα του ρόλου που παίζει το ωραίο στο λαϊκό παραμύθι.

Φιγούρες

Όποιος μιλά για την έννοια του ωραίου στην ελληνική αρχαιότητα έχει κατά κύριο λόγο στο μυαλό του τον ανθρωπομορφισμό των θεών, την παρουσίαση των θεών με ανθρωπινή μορφή, οι εκφάνσεις της οποίας γίνονται αντιληπτές ως ωραίες. Το ίδιο και στα παραμύθια, οι ανθρωπόμορφες φιγούρες είναι αυτές που εν πρώτοις δέχονται το επίθετο «ωραίος». Τόσο τα παραμύθια της Ανατολής όσο και αυτά της Ευρώπης καταφεύγουν στο κοσμολογικό επίπεδο για να περιγράψουν την ανθρωπινή ομορφιά, συγκρίνοντάς τη με τον ήλιο ή το φεγγάρι, με το χρυσάφι και το ασήμι για να την καταδείξουν με σαφήνεια: αυτό όχι μόνο δείχνει την τάξη και τη φύση αυτής της ομορφιάς, αλλά ανταποκρίνεται και σε κάποιες ιδιαίτερες, θεμελιώδεις αρχές του λαϊκού παραμυθιού: στην οικουμενικότητά του, την προτίμησή του στις οριακές αξίες και στα άκρα, την ένωση του ανθρώπινου με άλλους κόσμους.

Στη συνέχεια θα δείξουμε με ένα παράδειγμα τι είδους είναι η ομορφιά στα παραμύθια και τι επίδραση έχει. Μια καναδική αφήγηση του 1954, παραλλαγή του *Παιδιού της Παναγίας* (*Marienkind*), με τίτλο *Ο ωραίος Αφρικανός μάγος* (*Le beau magicien d'Afrique*),⁵ διατρέχεται από τις λέξεις «beau» και «belle» που λειτουργούν ως λαϊτμοτίβ. Η μοναχοκόρη μιας χήρας είναι τόσο όμορφη, που η μητέρα της της δίνει το όνομα «La belle» (Όμορφη/Πεντάμορφη). Όταν στα επτά της χρόνια τη συναντούν στο βασιλικό δάσος οι φύλακες να μαζεύει ξύλα, αν και δεν τη γνωρίζουν, την προσφωνούν «La belle». «Ε, πώς και με φωνάξατε La belle;» «Είσαι τόσο όμορφη, που δεν μπορεί κανείς παρά να σε φωνάξει La belle». «Αυτό είναι στ' αλήθεια το όνομά μου: La belle». Αργότερα, οι δασοφύλακες ρωτούν για τη μητέρα της: «Είναι κι αυτή τόσο όμορφη όσο εσύ;» «Είναι

όμορφη, αλλά όχι τόσο όσο εγώ». Μετά από λίγο καιρό, όταν το κορίτσι φτάνει στο σπίτι του άγνωστου μάγου, το λεκτικό παιχνίδι παραλλάσσεται: «Καλημέρα, La belle». «Πώς γίνεται να γνωρίζετε το όνομά μου;» «Α, το γνωρίζω από παλιά. Είμαι ο ωραίος Αφρικανός μάγος και ξέρω όλα όσα συμβαίνουν στον κόσμο». Το κορίτσι μένει τρία χρόνια στην υπηρεσία του «Beau Magicien d’Afrique» και κάποιιο απόγευμα αυτός της χαρίζει ένα ζευγάρι χρυσά παπούτσια. Κι όταν αυτή, ύστερα από κάμποσα χρόνια πάλι, βρίσκει δουλειά στο παλάτι του βασιλιά ως μαγείρισσα, οι άλλες κοπέλες τη θεωρούν τόσο όμορφη, που σταματούν να δουλεύουν για να μπορούν να την κοιτάζουν συνεχώς. Κι έτσι η Πεντάμορφη πρέπει να κάνει και τη δουλειά των άλλων εκτός από τη δική της. Μια μέρα που ο πρίγκιπας κατεβαίνει στην κουζίνα και βλέπει την Πεντάμορφη, μένει ακίνητος στη σκάλα σαν καρφωμένος. «Του φάνηκε τόσο όμορφη, που δεν μπορούσε να σταματήσει να την κοιτά». «Δεν μπορούσε ούτε να ανέβει, ούτε να κατέβει τη σκάλα». «Τελικά γύρισε πίσω και έτρεξε κατευθείαν στη μητέρα του: “Πρέπει να ξέρετε πως το κορίτσι που μόλις πήρατε υπηρέτρια θα γίνει γυναίκα μου”. “Γυναίκα σου;” “Ναι”. “Δεν πρόκειται να παντρευτείς αυτό το πράγμα!” “Είναι όμορφη”. “Είναι όμορφη, αλλά αυτό είναι το μόνο που έχει: ομορφιά...” “Θα τη στείλω στο σχολείο, θα κάνει μαθήματα...”». Και γίνεται αυτό που θέλει ο γιος. Λίγους μήνες αργότερα, κι ενώ αυτός λείπει στον πόλεμο, όπως συμβαίνει και σε πολλά άλλα παραμύθια, η γυναίκα του γεννά ένα όμορφο αγοράκι (un beau garçon). Όμως έρχεται ο Μάγος και της το παίρνει μακριά: «Είναι όμορφο, La belle, αλλά όχι τόσο όμορφο όσο εσύ. Πρέπει να μου τον δώσεις». Το ίδιο παιχνίδι και μετά τη γέννηση του δεύτερου αγοριού. Η Πεντάμορφη κατηγορείται πως έφαγε τα παιδιά της και τη βάζουν σε ένα κιβώτιο που μοιάζει με καράβι, το οποίο ο άντρας

της έβαλε να το φτιάξουν «όσο το δυνατόν πιο ωραίο». Εκείνη σώζεται, κι αργότερα επιστρέφει στο βασίλειο ντυμένη σαν νεαρός και γίνεται πωλητής σε κάποιο μαγαζί. Το μαγαζί σύντομα κοντεύει να ξεπουλήσει, επειδή έρχονται όλοι να δουν πόσο όμορφος είναι ο πωλητής. Η βασιλοπούλα προσπαθεί να αποπλανήσει τον υποτιθέμενο νεαρό. «Τον» αλυσοδένουν και ετοιμάζονται να τον κρεμάσουν. Τότε έρχεται πάλι ο Μάγος. «Όμορφη σαν τη μέρα» λέει μόλις βλέπει το πρόσωπό της, «*belle comme le jour*». Της δίνει πίσω τα παιδιά της, ο ένας είναι είκοσι κι ο άλλος είκοσι δύο χρονών, «οι ωραιότεροι νεαροί που είχε δει ποτέ κανείς» («*les plus jolis jeunes hommes qu’i’ont pas vus*»). Δεν έχει σημασία το γεγονός ότι η μητέρα εν τω μεταξύ έχει μεγαλώσει, η ομορφιά της δεν έχει επηρεαστεί καθόλου: οι παραμυθιακές φιγούρες δε γερνούν.

Η λέξη «όμορφος» επανέρχεται λοιπόν διαρκώς, με διάφορους τρόπους («*beau*», «*belle*», «*joli*»), αλλά τι είδους είναι αυτή η ομορφιά, είτε πρόκειται για την ομορφιά της βασιλοπούλας είτε της μητέρας της είτε των γιων της ή ακόμα και του πλοίου όπου τη φυλακίζουν, αυτό δεν το μαθαίνουμε. Η ομορφιά είναι αφηρημένη. Ο ακροατής πρέπει να προστρέξει στη δική του φαντασία, μπορεί και πρέπει να γεμίσει το περίγραμμα με τα χρώματα που ταιριάζουν στον ίδιο. «Όμορφη σαν τη μέρα» είναι μια συμβατική αλλά και γεμάτη νόημα λογοτυπική φράση, την οποία συναντάμε στα παραμύθια των πιο διαφορετικών γαλλόφωνων περιοχών. Δε μας λέει τίποτε για κάποια ιδιαιτερότητα της ομορφιάς της βασιλοπούλας και ούτε πρέπει να πει τίποτε. Γιατί δεν πρόκειται για μια εξατομικευμένη απόχρωση της ομορφιάς, πρόκειται για την ομορφιά. Ένα πράγμα γίνεται ωστόσο φανερό από τη σύγκριση με την ημέρα, όπως και από τη σύγκριση με τον ήλιο ή με το χρυσάφι: πρόκειται για μια απαστράπτουσα ομορφιά.

Η δύναμη της ομορφιάς καταδεικνύεται, περισσότερο ακόμα κι από τις συγκρίσεις με την ημέρα, με τη λιγότερο όμορφη μητέρα ή τα λιγότερο όμορφα παιδιά, από την επίδραση που έχει. Καθώς η μητέρα ονομάζει αυθόρμητα το παιδί της «La belle», καθώς άνθρωποι που δεν τη γνωρίζουν την προσφωνούν με αυτό το όνομα σαν να ήταν αυτονόητο, ο ακροατής πληροφορείται όχι για το είδος της ομορφιάς αλλά για τον βαθμό της. Το ότι τα άλλα κορίτσια της κουζίνας σταματούν να δουλεύουν ώστε να μπορούν να την κοιτάζουν και το ότι και για εκείνη είναι αυτονόητο πως πρέπει να κάνει και τη δουλειά αυτών που μάγεψε ώστε να την κοιτούν, όλα αυτά δείχνουν ακόμα καθαρότερα τη λάμψη της ομορφιάς της. Και το ότι ο πρίγκιπας μένει καρφωμένος στη θέση του μόλις αντικρίζει την Πεντάμορφη θα πρέπει να χαρακτηριστεί σαν ένα είδος σοκ, κατάπληξης που προκαλεί η ομορφιά. Παρόμοια πράγματα μπορεί να συμβούν και σε μη ευρωπαϊκά παραμύθια. «Ο πρίγκιπας Γιανγκνιούγκ έμεινε ακίνητος για αρκετή ώρα».⁶ Θα γνωρίσουμε στη συνέχεια και άλλες, εντονότερες εκφάνσεις αυτής της κατάπληξης που προκαλεί η ομορφιά στα λαϊκά παραμύθια.

Ο Λέσσιγκ παρατήρησε πως ο Όμηρος και οι άλλοι μεγάλοι επικοί ποιητές δεν περιγράφουν την ομορφιά καθαυτή παρά μόνο αναφέρουν την επίδρασή της, και προτείνει αυτή την τακτική σε όλους τους επικούς ποιητές γενικά. Το λαϊκό παραμύθι ακολουθεί τον κανόνα του Λέσσιγκ χωρίς να τον γνωρίζει. Δεν περιγράφει την ίδια την ομορφιά αλλά την επίδρασή της και, σύμφωνα με την κλίση προς τα άκρα που το χαρακτηρίζει, παρουσιάζει αυτή την επίδραση σαν κάποιο είδος μαγείας.

Το ότι το παραμύθι δεν μπαίνει σε λεπτομέρειες σχετικά με την ομορφιά για την οποία μιλά δεν οφείλεται μόνο στο γεγονός πως η επική ποίηση τείνει, για διάφορους λό-

γους, να είναι φειδωλή στις περιγραφές. Η εξατομίκευση της παρατηρούμενης ομορφιάς δε θα ταίριαζε στο λαϊκό παραμύθι, το οποίο αποβλέπει σε οικουμενική ισχύ και στην ουσία – όχι στην ιδιαιτερότητα των φαινομένων. Η λέξη «ωραίο» του αρκεί. Όταν χρειάζεται να πει κάτι παραπάνω, προσφεύγει σε παγκόσμιες και διαχρονικές αξίες: η βασίλοπούλα είναι όμορφη σαν την ημέρα, τα παπούτσια είναι χρυσά. Η σύνδεση του χρυσαφιού με τον ήλιο και η συμβολική αξία μιας τέτοιας σύγκρισης είναι πολύ γνωστές.

Αξίζει να σημειωθεί κάτι που δεν είναι άλλωστε ασυνήθιστο: η ομορφιά της ηρωίδας του παραπάνω παραμυθιού, όπως συμβαίνει και στη *Χιονάτη* των αδερφών Γκριμ, υπάρχει χωρίς την αντίστιξη με το αντίθετό της, δηλαδή την ασχήμια. Αντί για μια άσχημη ετεροθαλή αδερφή έχει μια όμορφη μητέρα στο πλευρό της – αύξηση της έντασης αντί για αντίθεση, ως μέσο που δίνει έμφαση στην τέλεια ομορφιά. Το άσχημο υπάρχει σε αυτό το παραμύθι, αλλά χωρίς να λειτουργεί ως αντίθεση. Υπάρχει στις πράξεις του μάγου στις οποίες γίνεται μάρτυρας το κορίτσι, αν και αυτό της έχει απαγορευτεί. Ο μάγος κουράζεται τόσο μαστιγώνοντας τα πτώματα (cadavers) πενήντα κρεμασμένων, που αρχίζει να ιδρώνει. Εκείνη αρνείται πως τον είδε. Τότε ο μάγος οδηγεί σε ένα δωμάτιο την Πεντάμορφη –η οποία καθώς έφυγε βιαστικά έχοντας δει τη σκηνή του μαστιγώματος έχασε τη χρυσή παντόφλα της και προδόθηκε– και εκεί της δείχνει τα κόκαλα των σκοτωμένων. Αλλά δεν καταφέρνει ούτε μ' αυτό τον τρόπο να την κάνει να ομολογήσει. Μόνο με την πολύ ευρεία έννοια μπορούμε να δούμε αυτές τις σκηνές ως ασχήμια που παρεισφρέει στον κόσμο του παραμυθιού. Η λέξη «άσχημος» δεν εμφανίζεται ποτέ, ούτε καν παραφρασμένη, και το γεγονός πως οι λέξεις «όμορφος», «όμορφη» («beau», «belle») εμφανίζονται πάνω από πενήντα φορές σημαίνει πολλά. Οι σκηνές που αναφέρθηκαν –η

παράξενη, παρορμητική πράξη του μάγου και η επίδειξη των οστών— δε φαίνεται να είναι προφανείς εκδηλώσεις ασχήμιας. Έχουν άλλη λειτουργία, παρόμοια με αυτή που έχει και μια τρίτη σκηνή, την οποία θα μπορούσαμε να αναφέρουμε σε αυτά τα συμφραζόμενα: όταν ο μάγος έρχεται να πάρει τα παιδιά της, φροντίζει να αφήνει τα σεντόνια της «καταματωμένα», ενώ σε μια περίπτωση η πεθερά της βλέπει «το στόμα της γεμάτο αίμα» («la gueule pleine de sang»). Αυτές οι περιγραφές δεν έχουν σκοπό να μειώσουν την ομορφιά της. Σε άλλες παραλλαγές αυτού του παραμυθιακού τύπου (που έχουν πάρει τον τίτλο τους από το *Παιδί της Παναγίας* των αδερφών Γκριμ), η διατύπωση προσεγγίζει περισσότερο την έννοια της ασχήμιας: το στόμα της αθώας νεαρής μητέρας «πασαλείφεται με αίμα».⁷

Στο παράδειγμα που επιλέξαμε, η ηρωίδα είναι η βασική ενσάρκωση της ομορφιάς. Η όμορφη μητέρα, τα όμορφα αγόρια και τα ωραία λουλούδια είναι περιφερειακά, και ο Beau Magicien είναι απλός χαρακτηρισμός στον τίτλο, δεν υπάρχει καμία περιγραφή της εμφάνισής του. Μολονότι όμως η ομορφιά εμφανίζεται με γυναικεία μορφή, δεν αισθάνεται κανείς κάποιο ίχνος ερωτισμού. Η απόλυτη ομορφιά συγκρίνεται με την ημέρα και το χρυσάφι χωρίς να περιγράφεται ή γίνεται αντιληπτή από την επίδραση που ασκεί: είναι αναγκασμένος κανείς να προσφωνεί και να αναγνωρίζει την Πεντάμορφη ως Πεντάμορφη, είναι αναγκασμένος να στέκει να την κοιτά και να ξεχνά όλα τα άλλα, είναι αναγκασμένος να την παντρευτεί και να την κάνει βασιλοπούλα. Η ομορφιά μαγεύει και ελκύει με μαγική δύναμη. Αλλά δε γίνεται λόγος για «ξύπνημα των αισθήσεων» ούτε της Πεντάμορφης ούτε όσων έρχονται σε επαφή μαζί της. Αυτό ισχύει βασικά για όλες τις Πεντάμορφες των παραμυθιών. Μπορούμε να μιλήσουμε για κάποιον «ερωτισμό» του λαϊκού παραμυθιού μόνο αναφορι-

κά με τον σημαντικό ρόλο που παίζουν η μνηστεία και ο γάμος σε αυτό, και ιδίως αναφορικά με την ενσάρκωση της ομορφιάς σε θηλυκές φιγούρες. Αλλά υπάρχουν ελάχιστα ίχνη πραγματικού ερωτισμού στα ευρωπαϊκά λαϊκά παραμύθια, τα οποία τείνουν να εξιδανικεύουν οτιδήποτε πραγματικό. Στα ανατολίτικα παραμύθια, οι σημαντικότερες συλλογές των οποίων έχουν τύχει λογοτεχνικής επεξεργασίας, η κατάσταση είναι διαφορετική.

Η ηρωίδα του παραδείγματός μας είναι μια θνητή Πεντάμορφη. Το ίδιο και οι πασίγνωστες Πεντάμορφες των παραμυθιών των Γκριμ: η Χιονάτη, η Τομαρού (Allerleirauh), η Σταχτοπούτα και πολλές άλλες ηρωίδες, είτε είναι βασιλοπούλες είτε κόρες φτωχών οικογενειών. Στην περίπτωση όμως της μητέρας της Χιονάτης, η οποία διαθέτει έναν μαγικό καθρέφτη, θα πρέπει ίσως να αναρωτηθεί κανείς μήπως προέρχεται από κάποιον άλλο κόσμο. Βασίλισσες από την Ιρλανδία και από άλλες χώρες, που καταδιώκουν τις προγονές ή τις νύφες τους, φέρουν εμφανή χαρακτηριστικά μάγισσας ακόμα κι όταν είναι ασύγκριτα όμορφες. Όμως στα παραμύθια οι μάγοι και οι μάγισσες δεν είναι κάτοικοι του δικού μας κόσμου, όπως είναι στους θρύλους και στις επονομαζόμενες λαϊκές δεισιδαιμονίες. Δίπλα σε αυτές τις όμορφες γυναίκες που φέρουν μερικώς στοιχεία κάποιου άλλου κόσμου, υπάρχουν και ορισμένες που είναι εμφανώς αλλόκοτες. Τέτοιες είναι οι κόρες των τεράτων, που, όπως η Μήδεια αλλά με ευτυχέστερη κατάληξη, συνδράμουν τον ήρωα και δραπετεύουν μαζί του από αυτό τον άλλο κόσμο (AT 313 – το γεγονός ότι σε πολλές παραλλαγές τα βασίλοπούλα που βοηθήθηκαν, όταν το χρειάζονταν, τις ξεχνούν αργότερα, μας θυμίζει και πάλι τη Μήδεια). Σε ένα νεοελληνικό παραμύθι, η «Πεντάμορφη» είναι κόρη μιας δράκισσας,⁸ σε ένα αυστριακό κόρη μιας μάγισσας του Κάτω Κόσμου,⁹ σε κάποιο άλλο, πάλι ελληνικό, η νε-

ράιδα, που είναι τόσο όμορφη «ώστε ακτινοβολεί» και υφαί-
νει για τον εαυτό της χρυσά ρούχα, είναι κόρη του διαβό-
λου,¹⁰ και το ίδιο ισχύει για την «όμορφη λευκή κοπέλα»
ενός γερμανικού παραμυθιού από το Όντενβαλντ.¹¹

Πλάσματα κάποιου άλλου κόσμου είναι επίσης οι όμορ-
φες κοπέλες-κύκνοι (AT 465 – τα ουράνια κορίτσια από την
Ινδονησία μπορούν να χρησιμεύσουν ως ένα μη ευρωπαϊκό
παράδειγμα αυτού του ευρέως διαδεδομένου παραμυθια-
κού τύπου),¹² οι όμορφες που βγαίνουν μέσα από πορτοκά-
λια ή κίτρα ή λεμόνια (AT 408) και πολλές άλλες. Από αυ-
τές ίσως μόνο η *όμορφη του κόσμου*, *ωραία του κόσμου* ή *πε-
ντάμορφη του κόσμου** των νεοελληνικών παραμυθιών να
αποτελεί εξαίρεση. Όπως και στην αντίστοιχη αραβική έκ-
φραση, η «ωραία του κόσμου» σημαίνει προφανώς την πιο
όμορφη κοπέλα του κόσμου. Ανάλογες εκφράσεις υπάρχουν
στα παραμύθια της Ιταλίας (*la bella del mondo*, και στη Σι-
κελία, *a bedda ti tuttu lu mundu*), της Αλβανίας, των Τούρ-
κων, των Κούρδων, των Σύριων...¹³ Δεν αναγνωρίζουμε τόσο
εύκολα σε αυτή τη μορφή ένα πλάσμα που προέρχεται από
κάποιον άλλο κόσμο, όπως στην περίπτωση των κορι-
τσιών-κύκνων ή των νεράιδων (νυμφών). Κάποτε η μόνη έν-
δειξη πως έχουμε να κάνουμε με τέτοια όντα είναι η ανα-
φορά στη μακρινή, άγνωστη χώρα ή στο παλάτι που φέρνει
θάνατο. Ωστόσο, είτε η ίδια η Πεντάμορφη είτε ο πατέρας
της φέρουν συχνά δαιμονικά χαρακτηριστικά. Η Αλβανίδα
«Ωραία της γης» ζει στον Κάτω Κόσμο και ο ήρωας κατα-
φέρει να κλέψει μια χρυσή τρίχα από τα μαλλιά της και να
τη φέρει στον βασιλιά του Πάνω Κόσμου: «Είχε την ιδιότητα
να κάνει να λάμπει σαν τον ήλιο όποιον την κρατούσε στο
χέρι του».¹⁴ Μια Ελληνίδα «Ωραία του κόσμου», όπως και η
Μπρούνχιλντ, νικά τους επίδοξους μνηστήρες και τους πε-

* Ελληνικά στο πρωτότυπο. (Σ.τ.Μ.)

τρώνει.¹⁵ Μία άλλη πρέπει να επιτρέψει στον πατέρα της να τη μεταμορφώσει σε Αράπη για να πολεμήσει με τους μνηστήρες, ενώ τα κεφάλια όσων νικούνται καρφώνονται σε σιδερένιους πασσάλους.¹⁶ Μία τρίτη νικά όλους τους μνηστήρες και χτίζει πύργο με τα κεφάλια τους, «κι έλειπε μόνο ένα κεφάλι για να τελειώσει ο πύργος». Όμως ο τελευταίος, ο σωστός μνηστήρας, ξέρει πώς να αντεπεξέλθει στη δοκιμασία που του τίθεται, κι όταν αντικρίζει την «Ωραία του κόσμου», η ομορφιά της τον κατακλύζει. Τώρα κι αυτή βρίσκει πως είναι «κρίμα που τόσοι νέοι έχασαν άδικα τη ζωή τους». Ο πατέρας της Πεντάμορφης στεφανώνει το ζευγάρι και οι γάμοι τους γιορτάζονται με χαρά για σαράντα μέρες.¹⁷

Παρομοίως, και σε ένα αλβανικό παραμύθι ο ήρωας ζει τελικά ευτυχισμένος και χαρούμενος με την καλή του «Ωραία της γης», η οποία ως τότε τον είχε ληστέψει, προδώσει και βασανίσει επανειλημμένα.¹⁸ Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι η πιο όμορφη από τις όμορφες κοπέλες των λαϊκών παραμυθιών, η «Όμορφη του κόσμου», «*la piu bella giovane del mondo*», φέρει χαρακτηριστικά που συνδέονται με τον άλλο κόσμο, με τον θάνατο και τους νεκρούς, με τη σκληρότητα, την εξαπάτηση, την απιστία. Η σύνδεση της ομορφιάς με το κακό φαίνεται με διαφορετικό τρόπο σε ένα φινλανδικό παραμύθι, όπου ο ήρωας δηλητηριάζει τη γυναίκα του επειδή άκουσε κάποιαν άλλη να τραγουδά, ακόμα ομορφότερη, και φεύγει να την αναζητήσει σε ένα νησί μέσα στη θάλασσα, όπου την παντρεύεται.¹⁹

Η «πεντάμορφη βασιλοπούλα Τρούντα» του ρωσικού παραμυθιού έχει εραστή έναν δράκο με έξι κεφάλια. Ο δράκος πρέπει να σκοτωθεί κι εκείνη να μαστιγωθεί με μια βέργα κι έπειτα να κοπεί στα δύο. Τα σκουλήκια που βγαίνουν από το κορμί της καίγονται, τα δύο μισά του σώματός της επανενώνονται και ραντίζονται με το αθάνατο νερό – από εδώ και στο εξής, η Όμορφη είναι τόσο γλυκιά όσο κακιά

ήταν παλιότερα.²⁰ Τούτο είναι ένα παραμύθι του τύπου του «ευγνώμονος νεκρού» (ΑΤ 505-508), όπως και το νορβηγικό τού «συντρόφου στο ταξίδι», που έχει πολλές ομοιότητες με τη διάσημη ιστορία του Άντερσεν. Η βασιλοπούλα του νορβηγικού παραμυθιού είναι ερωμένη ενός βουνίσσιου τρολ και το επισκέπτεται στο βουνό τις νύχτες. Πρέπει να χτυπηθεί με εννιά καινούριες βέργες από σημύδα, έπειτα να πλυθεί τρεις φορές σε γάλα και να γδαρθεί ώστε να απελευθερωθεί από το δέρμα της, δέρμα τρολ. Η αφήγηση του Τωβία στην Παλαιά Διαθήκη, που ανήκει στον ίδιο παραμυθιακό τύπο, παρουσιάζει τον κακό δαίμονα Ασμόδεο να έχει υπό την κυριαρχία του την κόρη που θέλει να παντρευτεί ο Τωβίας. Οι δώδεκα όμορφες βασιλοπούλες που χαλούν τα παπούτσια τους χορεύοντας στο υπόγειο βασίλειο (ΑΤ 306) βρίσκονται κι αυτές υπό την επιρροή σκοτεινών δυνάμεων, όπως τόσες άλλες όμορφες στους παραμυθιακούς τύπους που αναφέραμε αλλά και σε άλλους. Οι όμορφες βασιλοπούλες που απάγονται ή θεωρείται πως έχουν απαχθεί από δράκους και από άλλα τέρατα είναι αθώες. Φοβούνται τα τέρατα και ελπίζουν να σωθούν, να ελευθερωθούν, να απομαγευτούν. Από αφηγηματική άποψη είναι, ωστόσο, συνδεδεμένες με τους δράκους και τους ανθρωποφάγους γίγαντες. Όποιος είναι εξοικειωμένος με τις τεχνικές του λαϊκού παραμυθιού και γνωρίζει πώς να αναλύει τα συμπλέγματά του, τοποθετώντας τα ξεχωριστά του συστατικά το ένα δίπλα στο άλλο ώστε να διαφανεί καθαρά η σχέση τους, θα διακρίνει σε αυτή τη συνύπαρξη του δράκου και της βασιλοπούλας, στη χωρική παρατακτικότητα των δύο αυτών μορφών (Nebeneinander) μια σύνθεση, μια ενότητα. Και από το παρασκήνιο των πολυάριθμων διηγήσεων όπου οι όμορφες κοπέλες συνδέονται με πλάσματα του Κάτω Κόσμου ή είναι κόρες δαιμόνων, ενισχύεται η εντύπωση πως και οι όμορφες που έχουν απαχθεί και κρα-

τούνται φυλακισμένες από τέρατα κατά κάποιον τρόπο συνδέονται κι εκείνες με το κακό. Όπως δείχνουν πολυάριθμες λαϊκές παραλλαγές του τύπου «Ραπουνζέλ» (ΑΤ 310), οι κοπέλες που κρατούνται από μάγους ή μάγισσες μαθαίνουν συχνά κι οι ίδιες τη μαγική τέχνη που θα τους χρησιμεύσει αργότερα για να ξεφύγουν από τα πλάσματα των άλλων κόσμων. Η φυγή γίνεται μαγική φυγή.²¹ Στο λαϊκό παραμύθι οι πεντάμορφες του άλλου κόσμου δεν μπορούν να διακριθούν πάντοτε καθαρά από τις πεντάμορφες αυτού του κόσμου. Ως εκ τούτου, ακόμα και οι μορφές που ανήκουν φανερά στον κόσμο των θνητών – με την ακραία, απαστράπτουσα ομορφιά τους να τις εξυψώνει, ωστόσο, σε μια άλλη σφαίρα– παίρνουν κάτι από τη λάμψη αλλά και από τον ζόφο του Επέκεινα.

Ακόμα και στις περιπτώσεις όπου δεν υπάρχει σκληρότητα, κακό ή άμεση απειλή, η κατάπληξη που προκαλεί η ομορφιά είναι χαρακτηριστικό στοιχείο του παραμυθιού. Στην παραλλαγή του «πιστού συντρόφου» («Treuer Johannes») των αδερφών Γκριμ (ΚΗΜ 6, ΑΤ 516), το βασιλόπουλο πρέπει να μην μπει σε ένα συγκεκριμένο δωμάτιο: «Υπάρχει κάτι εκεί μέσα ... που θα σε τρομάξει», κι αυτό είναι «η εικόνα της βασιλοπούλας της χρυσής στέγης». «Και μόλις αντίκρισε την εικόνα της κοπέλας, που ήταν τόσο υπέροχη και έλαμπε από το χρυσό και τα πετράδια, έπεσε στη γη λιπόθυμος». Σε μια παραλλαγή από την Πομερανία, μόλις βλέπει το βασιλόπουλο το πορτρέτο της «πεντάμορφης βασιλοπούλας» πέφτει «άψυχος στο πάτωμα».²² Ένα θρησκευτικό παραμύθι από την Τρανσυλβανία, μαγιαρικής πιθανόν προέλευσης, αναπτύσσει αυτό το στοιχείο. Ο Θεός αναθέτει στον Πέτρο την ακόλουθη αποστολή: «Πήγαινε και χάραξε την εικόνα ενός όμορφου κοριτσιού στην πέτρα του δρόμου, για να τη δει ο Αλέξανδρος μόλις περάσει από

εκεί». Ο Αλέξανδρος, γιος μιας μαγείρισσας, που παίζει εδώ τον ρόλο του πιστού συντρόφου, βιώνει την κατάπληξη που προκαλεί η ομορφιά μόλις βλέπει την εικόνα. Πηγαίνει στην «πέτρα, όπου είναι χαραγμένο το πορτρέτο μιας τόσο όμορφης κοπέλας, όσο όμορφα είναι ο ήλιος, το φεγγάρι και τα αστέρια μαζί. Τόσο πολύ του άρεσε, που δεν μπορούσε ούτε καν να κουνηθεί από τη θέση του» – κι εδώ συναντάμε την ίδια, λοιπόν, μαγική επίδραση που παρατηρήσαμε στη γαλλο-καναδική αφήγηση. Και ακριβώς όπως κι εκεί, η ίδια κι εδώ άμεση απόφαση: «Αχ, Θεέ μου, πόσο μου αρέσει αυτό το κορίτσι! Πρέπει να πάω να την ψάξω και να την κάνω γυναίκα μου!». Έτσι, παίρνει μαζί του τον πρίγκιπα Φίλιππο, φίλο του και ομογάλακτο αδερφό, για να την αναζητήσουν. Καθώς πλησιάζουν στην πέτρα με την υπέροχη εικόνα, ο Αλέξανδρος προειδοποιεί: «Μην την κοιτάξεις και με τα δυο μάτια αμέσως, η ομορφιά της θα σε σκοτώσει». Όμως ο Φίλιππος την κοιτάζει και πέφτει κάτω σαν πεθαμένος, και περνά πολύς χρόνος μέχρι να συνέλθει. Εδώ λέγεται καθαρά: η ομορφιά σκοτώνει.

Η αναποτελεσματική προειδοποίηση του συντρόφου έχει την αντίστοιχή της στην παραλλαγή των Γκριμ: «Μόλις ο πιστός Γιοχάνες ... άνοιξε την πόρτα, μπήκε μέσα πρώτος, γιατί σκεπτόταν να καλύψει την εικόνα ώστε να μην τη δει ο βασιλιάς πριν από αυτόν. Αλλά σε τι ωφέλησε; Ο βασιλιάς σηκώθηκε στις μύτες των ποδιών του και κοίταξε πάνω από τον ώμο του». Ο πιστός Γιοχάνες μεταφέρει τον κεραινόπληκτο βασιλιά στο κρεβάτι και του δίνει κρασί για να δυναμώσει και να συνέλθει. «Τα πρώτα λόγια που είπε ήταν “Αχ, ποια είναι η Πεντάμορφη της ζωγραφιάς; Θα έδινα και τη ζωή μου για να την κερδίσω”». Στη μαγιαρική μας παραλλαγή από την Τρανσυλβανία η κατάσταση περιπλέκεται, καθώς επηρεάζονται και οι δύο νεαροί. Ο αφηγητής λύνει αρμονικά τον κόμπο. «Ο Φίλιππος ... έκανε πολ-

λή ώρα να συνέλθει, και ύστερα άρχισε να κλαίει και έκλαψε μέχρι που η πέτρα μαλάκωσε. Τότε είπε ο Αλέξανδρος: “Καημένε Φίλιππε, αν σου αρέσει τόσο πολύ αυτό το κορίτσι, θα την αφήσω για σένα. Ίσως ο Θεός να προορίζει κάποια άλλη και για μένα. Έλα, πάμε να την ψάξουμε”. Τότε ο Φίλιππος σηκώθηκε και σταμάτησε να κλαίει».

Η λύση αυτή είναι αρμονική, επειδή τα βασικά θέματα των ιστοριών που εντάσσονται στον τύπο του «πιστού συντρόφου» είναι η αυταπάρνηση, η αυτοθυσία και η προσφορά. Έτσι, η αυτοθυσία του πιστού συντρόφου σε αυτό το σημείο της πλοκής είναι μια αφηγηματική δυνατότητα που ταιριάζει καλά με τη γενική θεματική. Η παραλλαγή αυτή είναι ηχώ του βασικού θέματος. Το κλάμα του ήρωα είναι ένα στοιχείο που επανέρχεται με σταθερότητα ξανά και ξανά στον κόσμο του παραμυθιού· εδώ δίνει την ευκαιρία να ενεργοποιηθεί μια ξεθωριασμένη μεταφορά. Η τυπική έκφραση «θα μπορούσε να μαλακώσει και μια πέτρα» μετατρέπεται σε γεγονός, ακριβώς όπως κάνει το παραμύθι, το οποίο μπορεί πάντοτε να μεταφέρει τα πάντα στο επίπεδο της δράσης.²³ Ο αφηγητής, λοιπόν, συμμορφώνεται όχι μόνο με το θέμα αλλά και με το ύφος και, εκτός αυτού, δουλεύει με καλλιτεχνική οικονομία, καθώς δεν είναι οποιαδήποτε πέτρα αυτή που μαλακώνει, αλλά η συγκεκριμένη για την οποία έχει γίνει λόγος, η πέτρα που έθεσε σε κίνηση ολόκληρη τη σειρά των γεγονότων. Επιπλέον, το μαλάκωμα της πέτρας αντικαθρεφτίζει και το μαλάκωμα του συμπάσχοντος Αλέξανδρου και είναι ταυτόχρονα μια αντίδραση προκαλούμενη από τη χαραγμένη πάνω στην πέτρα εικόνα, και άρα μια μακρινή επίδραση της ομορφιάς της Ρουσάντα. Έμμεσα είναι η δύναμη της ομορφιάς αυτή που κάνει την πέτρα να λιώσει. Ο πατέρας του πρίγκιπα Φίλιππου προσφωνείται «βασιλιάς ολόκληρου του κόσμου» και τα ονόματα αρκετών όμορφων κοριτσιών σε αυτό τον παραμυ-

θιακό τύπο θυμίζουν την προαναφερθείσα «Όμορφη του κόσμου». Σε ορισμένες σλοβακικές παραλλαγές έχει μάλιστα αυτό το όνομα και πρέπει να τη φέρουν από τον άλλο κόσμο. Στην Κάτω Ενγκαντίν (Ελβετία) αναφέρεται ακόμα και στον τίτλο ως η «la rü bela suot al sulai» («η πιο όμορφη κάτω από τον ήλιο»), στη Δανία ως «den skjøneste Jomfru, der er under Solen» («η πιο όμορφη κοπέλα κάτω από τον ήλιο»). Και στην παραλλαγή μας από την Τρανσυλβανία είναι, όπως ακούσαμε ήδη, «τόσο όμορφη όσο ο ήλιος, το φεγγάρι και τα άστρα μαζί». Σε πολλές παραλλαγές αυτού του παραμυθιακού τύπου, συμπεριλαμβανομένης και αυτής από την Τρανσυλβανία, βλέπουμε έναν δράκο μέσα στο δωμάτιο της Πεντάμορφης να απειλεί αυτήν και τον σύζυγό της. Δεν είναι αιχμάλωτή του, όπως σε άλλα παραμύθια, ωστόσο συνυπάρχουν και εδώ το στοιχείο της ομορφιάς και το στοιχείο της απειλής και του θανάτου. Ο δράκος δε θα εμφανιζόταν αν το βασιλόπουλο δεν έκλεβε την Πεντάμορφη για να τη φέρει στην πατρίδα του. Σε πολλές παραλλαγές εμφανίζονται φίδια αντί για δράκους, και σε μια βουλγαρο-μακεδονική το φίδι δεν έρχεται απ' έξω, αλλά βγαίνει από το στόμα της ομορφότερης βασιλοπούλας. Ο βοηθός κόβει το κεφάλι του φιδιού, όπως και στις σερβοκροατικές, τις σλοβακικές, τις ρωσικές, τις τσιγγάνικες και άλλες παραλλαγές της διήγησης του «ευγνώμονος νεκρού».²⁴

Στα παραπάνω, καθώς και σε πολλά άλλα παραμύθια, αυτό που προκαλεί την κατάπληξη είναι η εικόνα ενός όμορφου, άγνωστου και μακρινού κοριτσιού. Μπορεί επίσης να είναι και το άγαλμά του ή ένα όνειρο. Η ζωγραφιά ή το σχέδιο εμφανίζονται ωστόσο συχνότερα, ταιριάζουν καλύτερα στο ύφος του ευρωπαϊκού λαϊκού παραμυθιού: μια ζωγραφιά ή ένα σχέδιο έχουν πιο ευδιάκριτο περίγραμμα, τα μάτια τα αντιλαμβάνονται πιο καθαρά απ' ό,τι μια ονειρική εικόνα. Μια άλλη δυνατότητα, που χρησιμοποιήθηκε ήδη

στην αρχαία αιγυπτιακή διήγηση των «δύο αδερφών» (ΑΤ 516B), είναι το μοτίβο της όμορφης μπούκλας. Γύρω στα 1200 π.Χ. ο Αιγύπτιος συγγραφέας παρουσιάζει τα πράγματα ως εξής: Η κόρη του Θεού Ήλιου Ώρου (Ra-Harachte) χάνει μια μπούκλα από τα μαλλιά της, η θάλασσα τη μεταφέρει στην Αίγυπτο και «την αφήνει στο σημείο όπου πλένουν τα ρούχα του βασιλιά. Το άρωμα των μαλλιών ποτίζει τα ρούχα του φαραώ». Αυτός στέλνει να φέρουν τη γυναίκα, «που η μορφή της ήταν πιο όμορφη από όλων των γυναικών της χώρας, και στην οποία καθρεφτίζονταν όλοι οι θεοί» και την κάνει γυναίκα του.²⁵ Στη νότια Αραβία, τρεις χιλιάδες χρόνια αργότερα, στα τέλη του 19ου αιώνα, η ιστορία λεγόταν ως εξής: Η «κόρη του ανατέλλοντος ηλίου», ελευθερωμένη από τα χέρια ενός ανθρωποφάγου δαίμονα, «έκανε μπάνιο στο ποτάμι και χτένιζε τα μαλλιά της. Της έπεσαν μερικές τρίχες και τις έβαλε ... μέσα σε ένα δερμάτινο πουγκί. Ξέχασε το πουγκί στην όχθη του ποταμού και τότε ήρθε ένας χείμαρρος και μετέφερε το πουγκί στην πολιτεία του βασιλιά». Ο βασιλιάς ζητά να απαγάγουν «την κόρη του ανατέλλοντος ηλίου».²⁶ Το πώς συνδέονται μεταξύ τους αυτές οι αφηγήσεις δε χρειάζεται να μας απασχολήσει στο πλαίσιο της μελέτης αυτής.²⁷ Μας ενδιαφέρει πως σε όλες τους συναντάμε τη στενή σχέση ανάμεσα στον ήλιο, στην όμορφη γυναίκα και στο τέρας, ανεξάρτητα από το αν είναι πιστές ή ανεξάρτητες παραλλαγές της ιστορίας. Έτσι, στη διήγηση από τη νότια Αραβία η Όμορφη είναι «η κόρη του ανατέλλοντος ηλίου», και όταν ο ήρωας τη βλέπει από μακριά νομίζει πως είναι «μια ωραία φωτιά», αλλά πληροφορείται πως «αυτή η φωτιά είναι μια γυναίκα». «Αν αυτή είναι γυναίκα, τότε είναι πιο όμορφη από σένα» λέει στη σύζυγό του την πρώτη νύχτα του γάμου τους. «Πόσες μέρες πρέπει να ταξιδέψει κανείς για να φτάσει εκεί;» «Πέντε μήνες». Το άλλο πρωί ξεκινά για να βρει την «ωραία» φωτιά...

